<u>प्रबन्धसारः</u>

वैशेषिकदर्शनप्रणेतारः पदार्थतत्त्ववेत्तारः परमकारुणिकाः महर्षयः कणभक्षाः हि तर्कस्वरूपवचश्चर्चायां सूत्रेषु मौनं भावमालम्बन्ते। परं परभाविनः पण्डितशशधराचार्याः श्रीशङ्करमिश्राश्च तर्कस्याप्रमाविशेषान्तर्भावित्वं मन्यन्ते। ततश्च तत्प्रस्थानमवलम्ब्यैव किरणावल्यामुदयनाचार्य्यः, न्यायकन्दल्यां श्रीधराचार्यश्च तर्कस्याप्रमाविशेषत्वमप्रमासु स्वातन्त्र्यञ्चोदघोषयत्।

परमक्षचरणैः सकलनैयायिककुलगुरुवरैः स्वोपज्ञकृतौ प्रथमत एव तर्कस्याप्रमात्वं तथा प्रमाणानुग्राहकत्वं जेगीयते मुक्तकण्ठम्। ततः तत्प्रस्थानमवलम्ब्य परभाविषु भाष्य-वार्त्तिकतात्पर्यटीकान्यायमञ्जर्यादिषु तथैव प्रमाणुग्राहकत्वं तर्कस्याभ्युपगतम्।

नव्यन्यायेऽपि ग्रन्थमणौ चिन्तामणौ मीमांसादीनां प्राचाञ्च मतानि पूर्वपक्षत्वेन निरुच्य, भूरिदोषप्रदर्शनेनावरत्वं च प्रदर्श्य स्वकः सिद्धान्तः प्रपञ्चितः। मणिग्रन्थस्थतर्क-प्रकरणस्य स्वल्पाक्षरग्रथितदुर्बोधविरुद्धपूर्वपक्षराद्धान्तं सविशदं प्रकाशयितुमाचार्यो रघुनाथशिरोमणिर्दीधितिं, आचार्यः श्रीमथुरानाथश्च प्रणिनाय रहस्यम्। पुनस्तत्तद्ग्रन्थानां जटिलतत्त्वजातोपनिबद्धत्वात्तत्तत्त्वानां सुकुमारमतीनां समक्षं सरलतया समुपस्थापनार्थं प्रकाशः, जागदीशी गादाधरी च विनिर्मिता आचार्यश्रीभवानन्दसिद्धान्तवागीशेनन, आचार्येण श्रीजगदीशतर्कालङ्कारेण, आचार्य्येण श्रीगदाधरभट्टाचार्य्येण च। इत्थं मणिग्रन्थस्थ-तर्कविमर्शो बहुव्याख्यानोपव्याख्यानटीकाटिप्पण्यादिनिबन्धबद्धो दुर्बोध्यः। अपि च, एकस्यैव ग्रन्थग्रथिततर्कतत्त्वस्य व्याख्यानपरायामपि दीधित्यां माथुर्यां गादाधर्यां जागदीश्यां च सिद्धान्तभेदः अतिसुलभः। किञ्च, न्यायसमानतन्त्रेऽपि वैशेषिकतन्त्रे यत्तर्कतथ्यजातं विततं न्यायनयाद्वैलक्षण्यं तत्रापि वरीवर्त्ति। अतो वैशेषिकदर्शनं, प्राचीनन्यायं नव्यन्यायं परिशील्य ततस्तर्कतथ्यं संहृत्य तत्तत्सम्प्रदायानुगुणं परिष्कृत्य तेषु किं सादृश्यं किं वैसादृश्यं, किं निदानं वैसादृश्ये, किञ्च निगमनम्, निदानं मतयोर्हेयत्वोपादेयत्वे, व्याख्याग्रन्थेष्वपि क्व सादृश्यं क्व

च वैसादृश्यं, वैसादृश्यनिदानप्रदर्शनपुरःसरं कस्य च टीकाकारस्य ज्यायो मतम् इत्येतदखिलतत्त्वप्रकाशकामनया मया ***तत्त्वचिन्तामणेस्तर्कप्रकरणे प्रसिद्धटीकानां समीक्षणम्*** इति गवेषणबन्धो बद्धुं यतिष्यते।

इतः पूर्वं वर्धमानविश्वविद्यालयस्य पण्डितप्रवरस्य राष्ट्रपतिसम्मानितस्य प्रो.मृणालकान्तिवन्द्योपाध्यायमहाभागस्य तत्त्वावधानेन '**নৈয়ায়িকভাবনায় প্রমাণ ,প্রমেয়, তর্ক**' इत्याख्यं शोधकार्यं सुमितामण्डलमहाभागया विहितम्। परं तत्र प्राचीनन्यायमनुसृत्य समासतः सभेदतर्कस्वरूपादि प्रपञ्चितम्। शिलचरविश्वविद्यालयात् अपि समीरणदेवनाथ-महाभागेन '**The Concept of Aprama**' इति गवेषणप्रबन्धः सम्पादितः, परं तत्रापि तर्कस्य लक्षणं स्वरूपञ्च केवलं प्रपञ्चितम्। मया त्वत्र नव्यन्यायपरम्परायाः प्रमुखटीका-ग्रन्थानाश्रित्य सविशदं समीक्षणं विधास्यत इति न पिष्टपेषणशङ्कावसर इति विशेषः। किञ्च, तत्त्वचिन्तामणिस्थतर्कप्रकरणविषयिणी चर्चा सुकृतीनां कृतिततिषु स्वल्पैवाद्यत्वे, यच्च सुलभं तदितस्ततो विक्षिप्तं, विततं विस्तृतञ्च। अतस्तेषां स्वरूपलक्षणसंख्यागुणधर्म-सम्बद्धोपपत्तिविप्रतिपत्तिनिराकृतिसनाथितावितथतत्त्वजातानां संग्रहस्य तथा तौल्येन पर्यालोचनस्य प्रयोजनमावश्यकमिति मन्यामहे। किञ्च, न्यायवैशेषिकेतरसम्प्रदायसिद्धान्ता अपि यथायथविश्लेषणेन पर्यालोचयिष्यन्ते येनात्र न्यायेतरनयोऽपीह सहृदयनयनपथगामी स्यात्।

मद्गवेषणप्रबन्धस्यानुबन्धचतुष्टयमप्यत्र वक्तव्यमिति न्यायपदार्थेषु तर्कपदार्थस्य विशेषतः तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थस्थस्य तट्टीकास्थस्य च तर्कप्रकरणस्य च जिज्ञासुरिह अधिकारी, विषयः तर्कपदार्थतत्त्वम्, प्रयोजनं तर्कपदार्थतत्त्वज्ञानम्, सम्बन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः इति बोध्यः।

प्रथमे अध्याये ***उपोद्घाते*** प्रस्तावितविषयोपयोगिनो विषयाः समालोचिताः। तथाहि तत्र नव्यन्यायप्रादुर्भावः, गङ्गेशोपाध्यायस्य परिचयः, तत्कृतस्य तत्त्वचिन्तामणेः परिचयः, तथा तत्त्वचिन्तामणिश्रितानां कृतीनां परिचयः प्रथमत उपन्यस्तः। ततः याः

प्रसिद्धाः टीका अत्र पर्यालोचिताः, तासां टीकानां तथा टीकाकृतां परिचयः क्रमशः प्रथमे अध्याये प्रपञ्चितः। सत्स्वपि बहुषु व्याख्यानेषु तत्त्वचिन्तामण्याश्रितेषु इह प्रबन्धे प्रसिद्धाः दीधिति-रहस्य-प्रकाश-जागदीशी-गादाधर्यश्च पर्यालोचिताः। एवं प्रथमाध्यायान्ततः प्रबन्धस्य अनुबन्ध-चतुष्टयम्, पूर्वपरिकल्पना (Hypothesis), शोधपद्धतिः (Research Methodology) इत्येते विषया अपि सन्निवेशिताः यथामति।

एवं ***दर्शनशास्त्रेषु तर्कस्य स्वरूपं प्रयोजनञ्च*** इत्याख्ये द्वितीये अध्याये पर्यालोचिताः तर्कस्वरूपं, तर्कलक्षणं, तर्कप्रयोजनं, तर्कभेदा इत्येते विषयाः। तर्कस्वरूपलक्षणवचश्चर्चायां प्रथमतः प्राचीनन्यायमतं, वैशेषिकमतं चालोचितमिह। **'अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तिस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः'** इति सौत्रतर्कलक्षणपर्यालोचनं विधाय नव्यानां **'व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्क'** इति तर्कलक्षणं परीक्षितम्। प्रसङ्गात् न्यायमञ्जरीधृतस्य, न्यायकुसुमाञ्जलिपर्यालोचितस्य च तर्कविचारस्य समासेनेह विमर्श उपस्थापितः। एवं क्रमेण तर्कस्य सर्वप्रमाणानुग्राहकत्वं, तर्कप्रयोजनं, तर्कभेदांश्च पर्यालोच्य अध्यायान्ततः तर्कस्य संशयानुमानान्तर्भावविचारः उपस्थापितः।

तत्त्वचिन्तामणिस्थतर्कप्रकरणसमीक्षणम् इत्याख्ये तृतीये अध्याये प्रदर्शिताः तत्त्वचिन्तामणौ तर्कस्वरूपं कथमाधृतमिति। तत्र लभ्यमानानां विचाराणाम् इत्थं विभागः कर्तुं शक्यते - तर्के अनवस्थादोषप्रसङ्गः, अनवस्थापरिहारः, न्यायकुसुमाञ्जलिकारमते मणिकारस्य स्वारस्यं, खण्डनखण्डखाद्यमतखण्डनम्, पूर्वपक्षमतनिरासः चेति।

तत्त्वचिन्तामणेस्तर्कप्रकरणे रघुनाथ-मथुरानाथकृतटीकयोः समीक्षणम् इत्याख्ये चतुर्थाध्याये तत्त्वचिन्तामणेः साक्षाट्टीकयोः रघुनाथकृतदीधिति-मथुरानाथकृतमाथुर्योः मतसमीक्षणं विहितम्। तत्रादौ रघुनाथकृतदीधितिमतं समीक्षितम्। तथा च, दीधितिमाश्रित्य अत्राध्याये मण्युक्ततर्कस्य कार्यकारणभावग्राहकत्वोपपादनम्, व्याप्तिग्रहे कार्यकारणभावज्ञानस्यावश्यकत्वप्रदर्शनम्, तर्कशरीरस्थपदव्यावृत्तिप्रदर्शनम्, रघुनाथ-

मतानुसारं मण्युक्तायाः प्रथमशङ्काया मण्युक्ततर्कप्रतिबन्धकत्वनिरूपणम्, रघुनाथ-मतानुसारं मण्युक्ताया द्वितीयशङ्कायाः मण्युक्ततर्कप्रतिबन्धकत्वनिरूपणम्, रघुनाथ-मतानुसारं मण्युक्तायास्तृतीयशङ्कायाः मण्युक्ततर्कप्रतिबन्धकत्वनिरूपणम्, मणिस्थ-तदुपादानपदार्थनिरूपणम्, मिश्रमतप्रदर्शनम्, धूमत्वावच्छिन्नधूमे वह्निजन्यत्वविचारः इत्येते च विषयाश्चर्चिताः।

ततश्च माथुरीमाश्रित्यैव अस्मिन्नध्याये मूलोक्ततर्कस्य वह्निधूमव्याप्तिग्रहोपयोगित्व-प्रदर्शनम्, मण्युक्ततर्कशरीरस्थाभावपदेनान्योन्याभावग्रहणप्रयोजननिरूपणम्, अव्याप्य-वृत्तित्वस्वरूपनिरूपणम्, तर्कघटकदलानां सार्थक्यम्, यज्ञपत्युपाध्यायमतोपस्थापनं तद्दूषणञ्च, रघुनाथशिरोमणेः मतानुवादः, मण्युक्तशङ्कात्रयस्य तर्कप्रतिबन्धकत्वोपपादनम्, वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चयस्य शङ्कात्रयप्रतिबन्धकत्वनिरूपणम्, तर्कानुसरणस्य वैयर्थ्यशङ्का तथा तत्सार्थक्यप्रदर्शनं, तर्कस्य सत्त्वासत्त्वपरिष्कारश्चेति विषयाः समीक्षिताः।

ततः पञ्चमाध्याये ***तत्त्वचिन्तामणिदीधितेस्तर्कप्रकरणे भवानन्द-जगदीश-गदाधरकृत-टीकानां समीक्षणम्*** इत्याख्ये तत्त्वचिन्तामणेस्तर्कप्रकरणे दीधितिमाश्रित्य रचितानां भवानन्द-जगदीश-गदाधरकृतटीकानां समीक्षणं कृतम्। अस्मिन्नध्याये प्रप्रथमं तर्कप्रकरणमाश्रित्य भवानन्दकृतप्रकाशव्याख्यानं समीक्षितम्। अत्र भवानन्दरचित-प्रकाशटीकामाश्रित्य हुताशनेत्यादिदीधितिपङ्क्तिप्रयोजनं निरूपितम्, ततो दीधितिपङ्क्तिस्थ-रासभपदप्रयोजननिरूपणं कृतम्। अथ दीधितिस्थस्य एतेषामन्यतमं कारणं धूमस्येत्यव-धारणम् इति भागस्य प्रयोजननिरूपणम्, दीधितिपङ्क्तौ धूमं प्रति रासभादेरहेतुत्व-

प्रदर्शनप्रयोजनं, चिन्तामण्युक्ततर्कस्य प्रकृतोपयोगित्ववर्णनं, दीधित्युत्थापितचिन्ताबीज-निरूपणं भवानन्दकृतप्रकाशटीकामाश्रित्य सम्पादितम्।

ततश्चात्र तर्कप्रकरणमाश्रित्य जगदीशतर्कालङ्कारमतं समीक्षितम्। अत्र जागदीशीटीकामाश्रित्य हुताशनेत्यादेदीधितिपङ्क्तिप्रयोजनं निरूपितं, तत्रापि विविधाक्षेप-समाधिभिर्मण्युक्ततर्कोपस्थापनस्य साफल्यं प्रतिपादितम्, ततश्च तर्कलक्षणं निरूप्य तद्भेदाः प्रकाशिताः।

अथ चास्मिन्नेवाध्याये तर्कप्रकरणमाश्रित्य तार्किकचूडामणिगदाधरमतं पर्यालोचितम्। अत्र गादाधरीमाश्रित्य धूमो यदीत्यादितर्कोपस्थापनप्रयोजनविवेचनम्, दीधितौ हुताशनेत्यादौ रासभपदोपादानप्रयोजननिरूपणम्, कार्यकारणभावग्रहस्य आवश्यकत्वप्रदर्शनम्, तर्काकारप्रविष्टपदव्यावृत्तिकथनम्, वह्न्यसमवधानकालीनत्व-विचारः, तर्कवैयर्थ्यशङ्कासमाधी इत्यादिविषयाः सविशदं पर्यालोचिताः।

तत एतावता पञ्चसु अद्यायेषु ये ये विषयाः विश्लेषिताः तेषां सारमाहत्य स्वकीयः कश्चन सिद्धान्त उपसंहारे उपनिबद्धः। ये च प्रश्नाः पूर्वपरिकल्पिता आसन्, तेषां समेषां उत्तरं कथं भवेदिति उपसंहारे प्रपञ्चितम्।

मदीये शोधकार्ये शोधपद्धतिः निर्दिष्टा काचित् अनुसृता। शोधप्रबन्धस्य शीर्षकचयनादनन्तरमेव शोधबन्धोपयोगितथ्यसंग्रहः आरब्धः। अतः अस्य शोधकार्यस्य प्राथमिकपर्याये संग्रहात्मिका (Accumulative Research), द्वितीय पर्याये विश्लेषणात्मिका (Analytical Research) तुलनात्मिका (Comparative Research) च शोधपद्धतिः अङ्गीकृता।

शोधप्रबन्धः अयं सरससुरगिरा देवनागरीलिप्या ‘संस्कृत-टेक्स्ट्’ इति संगणकीयफ्रण्ट्-सहायेन निबद्धः। अन्येषां बोधसौकर्य्याय मार्गनिर्देशकानुमतिमादाय संस्कृतविभागानुमोदिता सरला सहायकग्रन्थसूचीशैली चानुसृतेति शिवम्।